

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Олександр БОЙКО

30 РОКІВ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ

ДО 18 СЕРПНЯ 1991 Р.

ТОМ 1

Харків
«ФОЛІО»
2021

IN MEMORIAM

Марта Коломиєць-Яневська (1959—2020)

Марта Коломиєць-Яневська, журналіст, громадська діячка. Народилася в родині емігрантів в Чикаго (Іллінойс, США). Вищу освіту здобула в Іллінойському університеті та Університеті Урбана-Шампейн. З 1985 р. постійно відвідувала Україну з харитативними місіями матеріальної та інформаційної допомоги дисидентам. 1987 р. записала перше інтерв'ю з Вячеславом Чорноволом та Михайлом Горинем (т. зв. «Інтерв'ю з-під поли»). Була затримана співробітниками КДБ, інтерв'ю конфісковане, Марта була депортована за звинуваченням у шпигунській діяльності. На початку 1991 р. була першою американською журналісткою, акредитованою в МЗС УРСР, відкрила Київське бюро найстаршого українського англомовного

видання The Ukrainian Weekly, одночасно була кореспондентом Associated Press та Newsweek по Україні. в 1996—1999 рр. — прес-секретар Агенції США з міжнародного розвитку (USAID), з 1999 керівник низки просвітницьких організацій та проектів: Української освітньої програми ринкових реформ, «Партнерство за прозоре суспільство», «Партнерство громад», українського офісу Національного Демократичного інституту США (NDI), Української католицької освітньої фундації, Українського жіночого фонду, фонду «Приятелі дітей» та ін. З 2013 р. — керівник програми академічних обмінів ім. сенатора Фулбрайта.

Заслужений журналіст України, кавалерка ордену «За заслуги».

Вступне слово

В лютому 1991 р. до Києва прилетіла американська журналістка Марта Коломиєць (1959—2020), кореспондент однієї з найстарших україномовних газет «Свобода» (безперервно виходить з 1893 р.) та The Ukrainian Weekly. Саме тоді вона відкрила перше офіційне американське, взагалі перше іноземне пресове бюро в столиці УРСР. Омріяна поколіннями незалежна Україна стала її рідною домівкою на десятиліття.

Квартира 33 в домі по вул. Архітектора Городецького на довгі роки перетворилась на центр тяжіння нечисленних тоді українських та закордонних журналістів, науковців політиків, громадських діячів різних країн — УРСР, США, Канади, Польщі, Великої Британії, Бельгії, Франції, Швейцарії.

Всі вони жили всередині сучасної їм історії. За влучним висловом відомої в Україні медійної персони, Миколи Вересня, всі вони були спостерігачами, літописцями та ще й акторами в нескінченному блокбастері про повернення України до самої себе. Значить, насамперед, до гідності, свободи та неймовірного за глибиною культурного розмаїття.

Книга О. Бойка, яку Ви тримаєте в руках — частина великого медійного проекту, який ми обдумували декілька років. Задовго до 2014 Марта, ми, багато інших чесних журналістів

та громадських діячів відчули, побачили, зрозуміли: у сучасному інформаційному світі фейків та дезінформації та «зручної правди» переважній більшості складно розібратися у тому, що відбувається у світі, в якому ми живемо, творимо, любимо, працюємо.

Зрозуміли і те, що наступним поколінням, які не були безпосередніми свідками того, що чули і бачили ми, буде важко зрозуміти, що насправді відбулося у 1991 році, якою ціною далась незалежність та, власне, що з нею робити? Адже для них, на відміну від нас, покоління «бейбібумерів» — свобода та незалежність — природний стан.

Покоління «Y» та «Z» сприймають незалежність як даність. Іншого вони не знають. Не знають і не цікавляться тими обставинами, які передували незалежності і яку ціну платили і платять українці різних віросповідань та національностей за право вільно дихати, думати, говорити, писати, подорожувати.

Осмилення здобуття свободи кожним з нас справа нелегка, довга, марудна. Але іншого шляху немає: ти або раб, або гідний громадянин вільної країни.

Цим проектом ми привертаємо Вашу особисту увагу до історичних обставин, внаслідок яких стала можливою наша незалежність, намагаємося дати Вам в руки матеріали, які, сподіваємося, допоможуть Вам краще побачити історичні закономірності та «випадковості» Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 року, зрозуміти політичні, економічні та історичні чинники розпаду Радянського Союзу, що радикально змінило геополітичну ситуацію на Євразійському субконтиненті, спрямувало наше з вами життя в інший напрямок, радикально вплинуло на долі десятків мільйонів людей.

Маємо надію, що дві інші частини цього проекту, а саме — мультимедійний ресурс, збірка документів — хронологічний показник подій, відеоінфографічні матеріали роликів, документальний фільм-розслідування від «Вавилон'13» підтвердять Вам, нам всім просту істину: прогрес від регресу визначається обсягом індивідуальної свободи та нерозривно пов'язаної з нею відповідальності.

Відповідальності за себе. Відповідальності за свою родину. Відповідальності за своїх та «чужих» дітей. Відповідальності за своє покликання. Відповідальності за свій дім. Значить, відповідальності за Україну.

Саме так прожила своє життя Марта. Саме так прожили своє життя і віддали його нам українські Воїни на кордоні війни між Цивілізацією і варварством.

Відкритим залишається питання, як проживе своє життя кожен з нас. Значить, Ви особисто.

Слава Україні!

Данило Яневський

Київ-Чикаго-Київ.
2006—2020 рр.

1. «Перебудова»: що це було?

Найнебезпечніший момент для поганого режиму — коли він починає реформуватися.

Алексіс Токвіль

Реформа — це щось невизначене, що необхідно зробити, нікому невідомо, яким чином, невідомо коли, і яке ніхто не знає, чим завершиться.

Т. М. Рид

Який дурень придумав оце слово «перебудова»?.

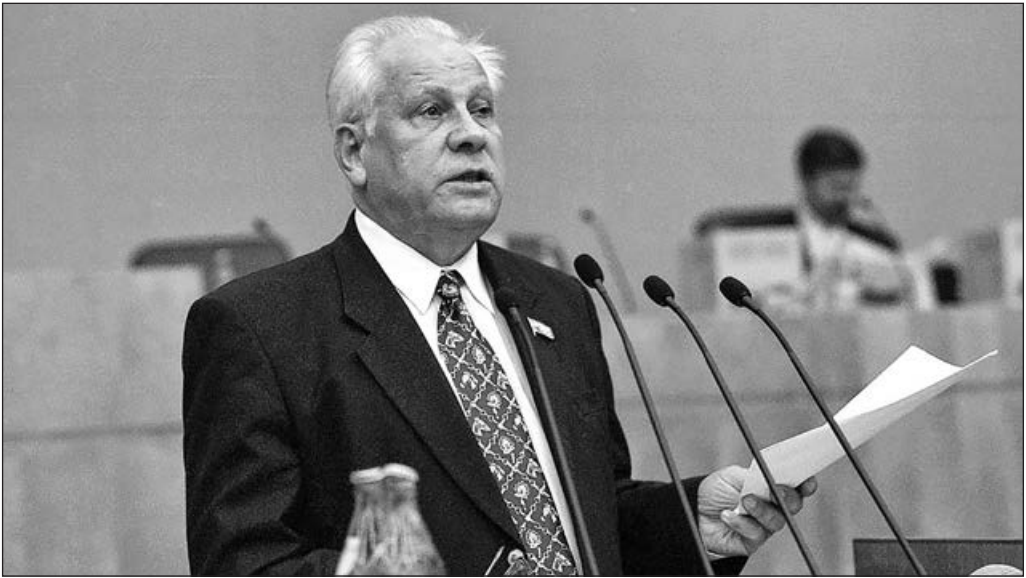
В. Щербицький

На початку 80-х років дедалі помітнішими ставали симптоми та прояви суспільно-політичної кризи в СРСР, що надзвичайного гостро ставило питання про необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Поява на політичному олімпі М. Горбачова, який після смерті К. Черненка обійняв посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, зародила в масах ілюзорну надію на реальність позитивних зрушень у країні. Характерними рисами іміджу нового партійного лідера були підкреслена демократичність, енергійність, рішучість, бажання і готовність іти на радикальні суспільні зміни, що вигідно контрастувало з інертністю та консерватизмом більшості його попередників. Розпочатий під керівництвом Горбачова процес оновлення одержав назву «перебудова».

Якже з'явився термін «перебудова»? За свідченням екс-голови Верховної Ради СРСР Анатолія Лук'янова, його авторство належить Ю. Андропову, який планував здійснити суспільні зміни у СРСР шляхом Китаю. На думку публіциста Отто Лациса, автором терміну «перебудова» міг бути академік Абел Аганбегян, який писав тексти для виступів

М. Горбачов

Анатолій Лук'янов. Фото: дума. gov. ru

М. Горбачова¹. Втім, авторство авторством, а суть є суттю. У рік 20-річчя перебудови журнал «Огоньок», дав дуже красномовну відповідь на те, що є сенсом і змістом «перебудови»: «Цей термін не має перекладу на інші мови, та й в російській його точний зміст не зовсім ясний. «Перебудова» — це не модернізація, не реконструкція, не реформування, не перетворення, а одночасно і те, і друге, і третє, причому проводиться незрозуміло яким чином»². Суть і зміст поняття «перебудова» за час реалізації реформ перетерпіли таку складну трансформацію, що навіть у радянсько-французькому політологічному словнику нового мислення, який побачив світ у 1989 р. зазначається: «...серед усіх найбільш поширених сьогодні слів у світі немає, можливо, ні одного іншого з такою невизначеною суттю, з таким же розпливчатим змістом, як «перебудова»³.

Ю. Андропов

¹ Горбачев, Михаил. Первый и последний президент Советского Союза. — <https://lenta.ru/lib/14161628/full.htm>; Ольга Вандышева, Лариса Кафтан. Чё же мы такое наперестроили? 20 лет назад Генеральным секретарем ЦК КПСС стал Михаил Горбачев. — Комсомольская правда, 11. 03. 2005

² Ноу-хау Горбачева. — Огонек, 14. 03. 2005

³ Опыт словаря нового мышления. — М. 1989. — С. 481.

Для розуміння феномена перебудови необхідно чітко виділити та усвідомити головні передумови її виникнення. Варто підкреслити, що цей процес був глибоко закономірним, а не випадковим: спрацював цілий комплекс факторів, які зробили цю масштабну трансформацію суспільства необхідною і можливою. Перша група факторів (симптоми системної кризи) підштовхувала до радикальних змін у суспільстві, а друга — робила можливими ці зміни, створювала сприятливий ґрунт та атмосферу для суспільних трансформацій.

Які ж фактори робили необхідним початок перебудови у 1985 році?

Міжнародна сфера:

- реальна загроза стадіального відставання: у той час, як світ вже вступав, у постіндустріальну стадію розвитку, СРСР ще не пройшов індустріальної;
- загострення міжблокового протистояння; ескалація гонки озброєнь, що підривала економіку та посилювала соціальну напругу у державі;
- участь СРСР у безперспективній війні в Афганістані, яка вела до міжнародної ізоляції Радянського Союзу, значних матеріальних, демографічних та моральних втрат.

Політична сфера:

- підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, обмеження їхньої реальної влади, що зумовлювали прогресуюче відчуження народу від владних структур, формування психологічного клімату колективної пасивності, утримання, абсолютного пріоритету державних інтересів перед особистими;
- ігнорування принципу розподілу влад, яке мало наслідком невинуватну концентрацію влади, зловживання нею, обмеження демократичних засад;
- узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою, яка не дозволила створити у владних структурах системи взаємних стримувань та противаг, що мала гарантувати та забезпечити незалежність кожної з гілок влади від інших, їх взаємний контроль, а також підконтрольність їх народу, суспільству;
- максимальне обмеження самостійності суспільних організацій, їх фактичне одержавлення, що блокувало розбудову та розвиток громадянського суспільства;
- обмеження гласності та інформованості суспільства, яке не давало змоги громадянам об'єктивно оцінити розвиток суспільних процесів, здійснювати конструктивний діалог з владою, гальмувало гармонійне формування політичної свідомості;
- зміцнення політичного монополізму КПРС, що, незважаючи на збільшення розриву між партією та народом, фактичний застій партійної

теоретичної думки, зростання у партії відсотка осіб літнього віку та інші негативні тенденції, посилювало у суспільстві недовіру до влади, потяг до подвійних стандартів та подвійної моралі.

Соціально-економічна сфера:

- затухаючий економічний розвиток, падіння основних економічних показників, що мало наслідком прогресуючу втрату економічних позицій СРСР на міжнародній арені, хронічне відставання від провідних капіталістичних країн за принциповими економічними показниками та серйозне загострення соціально-економічних проблем всередині держави (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; загострення житлової проблеми; падіння рівня охорони здоров'я тощо);
- розростання бюрократичного апарату, яке вело до посилення відомчої роз'єднаності та збільшення ступеня витратності виробництва;
- посилення деформацій структури розташування продуктивних сил, яке зумовлювало ускладнення процесу економічного управління, погіршення екологічної ситуації та певне загострення протиріч між регіонами;
- зростаюче домінування «зрівнялівки» в оплаті праці, що вело до катастрофічної втрати трудящими масами стимулу до праці;
- поглиблення кризи організації праці, яке мало наслідком необґрунтовані фінансові витрати, розбазарювання сировини, нераціональне використання робочої сили тощо;
- катастрофічне старіння основних виробничих фондів, що зумовлювало консервацію рутинного технологічного рівня, а відтак низький рівень продуктивності праці, погіршення якості та конкуренто здатності вітчизняної продукції на світових ринках;
- загострення екологічних проблем, яке призвело до різкого зростання техногенного навантаження на природу та посилення негативних процесів у демографічній сфері;
- спрощений підхід до вирішення національного питання, який накопичував критичну масу міжетнічних протиріч;
- ускладнення демографічної ситуації, що знаходило свій вияв у процесах депопуляції (зниженні природного приросту), старінні населення, деформованій структурі зайнятості робочої сили, прогресуючому падінні відсотку сільського населення у демографічній структурі тощо.

Духовна сфера:

- встановлення ідеологічного диктату у гуманітарній сфері, який деформував духовний розвиток суспільства, обмежував радянському народу доступ до всього масиву надбань світової культури, стримував його поступальний повноцінний культурний розвиток;

- блокування розвитку релігії, яке було суттєвим порушенням прав людини, визнаних усією світовою спільнотою;
- посилення процесу русифікації, що гальмувало розвиток мов народів СРСР, а відтак суттєво стримувало поступ національних культур та формування національної свідомості.

Якщо перераховані процеси та явища свідчили про нагальну необхідність глибоких суспільних змін в СРСР у середині 80-х років, то цілий комплекс факторів у цей час робив таку трансформацію можливою:

- міжнародна розрядка 70-х років, Гельсінський процес надали імпульсу більш тісним та інтенсивним міждержавним контактам, започаткували обмін ідеями, що виходили за рамки суто технічної інформації і ставили під сумнів базові засади комуністичного будівництва, чим суттєво підривали ідейну монолітність радянського суспільства;
- прихід до влади у Радянському Союзі команди реформаторів на чолі з М. Горбачовим давав потенціальну можливість розпочати реформи «згори», не чекаючи остаточного визрівання умов для цього процесу «знизу»;
- накопичення суспільством у попередній період певного досвіду здійснення реформ (реформи М. Хрущова, О. Косигіна тощо) озброювало правлячу еліту навиками масштабного суспільного реформування та застерігало від можливих помилок;
- дисидентський рух, який концентрував та організовував опозиційні сили, зберігав прогресивні суспільні ідеали, був потенційним стрижнем широкої народної опозиції, яка в перспективі могла стати своєрідним

О. Косигін. Фото: Yoichi Okamoto, LBJ Library

гарантом незворотності реформаційного курсу, каталізатором радикальних суспільних змін;

- наростання в країні невдоволення існуючими порядками, моральна готовність частини суспільства до реформ свідчили, що для глибоких, масштабних трансформацій радянського суспільства є значна соціальна база.

Характеристика основних причин, умов та обставин початку перебудови створює ґрунт для з'ясування суті цього процесу. На жаль, серед істориків, політологів і політиків немає єдиної думки з цього питання. Широкий спектр оцінок та визначень викликаний, очевидно, тим, що вчені вбачають у різних факторах та чинниках (від політичних до моральних) основний першопштовх перебудовчих процесів. На сьогоднішній день при характеристиці суті перебудови переважають такі оцінки та підходи:

- Наздоганяюча модернізація системи, об'єктивно обумовлена необхідністю переходу до сучасного індустріального суспільства¹.
- Захисна модернізація як відповідь на зовнішній виклик².
- Традиційна реформа, що мала на меті «європеїзацію» СРСР шляхом запозичення західних технологій без запровадження (чи з декоративною імітацією) західних громадських інститутів³.
- Революція «згори», яка у ході перебудови була зім'ята революцією «знизу»⁴.
- Стратегічна помилка (зрада) керівництва держави⁵.
- Акція (змова), ретельно спланована західними спецслужбами з метою перемоги у змаганні двох систем⁶.
- «Революція еліт», в основі якої лежав конфлікт у правлячій елітній верстві⁷.
- «Самотермідоризація» (певний відкат, відступ) як засіб стабілізації суспільства⁸.

---

¹ Нецадин А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть-1997. — № 1. — С. 52—54.

² Мигранян А. М. Россия в поисках идентичности (1985—1995). — М. 1997. — С. 192.

³ Грабовський С. Ставряні С. Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. — К. 1995. — С. 446—447; Грабовський С. Шкляр Л. Від колонії до незалежної держави: початок шляху // Розбудова держави. — 1996. — № 2. — С. 11.

⁴ Кремінь В. Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К. 1998. — С. 145.

⁵ Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. — М. 1992. — С. 361—364.

⁶ Широкин В. Под колпаком контразведки. Тайная подоплека перестройки. — М. 1996. — С. 65—111.

⁷ Политическая история: Россия — СССР — Российская Федерация: в 2 т. — Т. 2. — М. 1996. — С. 610; Деркач А. Веретенников С. Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. — К. 1995. — С. 49—51.

⁸ Бордюгов Г. А. Козлов В. А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. — М. 1992. — С. 49; Нагорна Л. «Термідор» по-горбачовськи: крах ілю-

На нашу думку, жоден з цих підходів самостійно не дозволяє всебічно пояснити суть феномена перебудови, оскільки базується на якомусь одному факторі з політичної, економічної, моральної чи інших сфер. Разом з тим більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді. Виходячи з цього, можна дати таке комплексне визначення суті і змісту трансформаційних процесів у СРСР у другій половині 80-х років: «перебудова» — це спроба реформаторської частини радянського керівництва шляхом «революції згори» здійснити наздоганяючу системну модернізацію суспільства, яка була зумовлена, з одного боку, зовнішнім викликом (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання СРСР від провідних капіталістичних країн за ключовими економічними показниками тощо), з іншого — загостренням внутрішніх проблем у державі (затухаючий економічний розвиток; посилення застійних явищ у політичній сфері; утвердження ідеологічного диктату у культурі, який викликав протидію громадськості; загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві держави та ін...

Світовий досвід переконливо свідчить, що характерними рисами наздоганяючої модернізації є:

- поява нових прогресивних явищ та процесів завдяки силовій модернізації — «революції згори», а не еволюції «знизу»;
- вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень, фрагментарне врахування світового досвіду суспільних трансформацій;
- пріоритетність трансформування окремих сфер, напрямів та галузей, яка у перспективі веде до деформацій суспільної структури;
- збереження на тривалий час багатокладності в економіці, паралельне існування нового, набираючого силу укладу та попередніх укладів, які не досягли піку свого розвитку та цілком не вичерпали свої можливості, що робило можливим контрреформи;
- відсутність, як правило, у моделі наздоганяючої модернізації внутрішніх джерел розвитку (вона могла рухатися вперед по інерції, а потім руйнуватися в міру накопичення внутрішніх протиріч);
- порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруги у суспільстві¹.

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є різке зростання ролі держави, що виявляється у намаганні встановлення держав-

зій // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошеного курсу на реформи): Матеріали науково-теоретичного семінару. — К. 1996. — С. 6—7.

¹ Нещадін А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть. — 1997. — № 1. — С. 52—55.

Зміст

IN MEMORIAM. Марта Коломиєць-Яневська (1959—2020)	3
Вступне слово	5
Передмова	8

РОЗДІЛ І.

«РЕВОЛЮЦІЯ ЗГОРИ»: ПОГЛИБЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ТА СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ (КВІТЕНЬ 1985 — ЛІТО 1988 РОКІВ)

1. «Перебудова»: Що це було?	21
2. Прискорення: знову «наздогнати і перегнати»?	35
3. Чорнобильська катастрофа: детонатор розпаду	44
4. Гласність: спочатку було слово... ..	70
5. Демократизація: імітація пом'якшення режиму чи далекоглядна стратегія?	91

РОЗДІЛ П.

«РЕВОЛЮЦІЯ ЗНИЗУ»: НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ, ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОЇ ОПОЗИЦІЇ (ЛІТО 1988 — ЛЮТИЙ 1990 РОКІВ)

1. Неформали: від колекціонування марок до боротьби за владу.	101
2. Консолідація опозиції: фронт чи рух?	119
3. Вибори до Верховної Ради СРСР: проба сил політичної опозиції	145
4. Шахтарський страйк липня 1989 р. Зародження організованого незалежного робітничого руху	155
5. Релігійний ренесанс: маятник хитнувся в інший бік	163
6. Протистояння влади та опозиції (літо 1989 р. — лютий 1990 р.): «...на чорнобильських руїнах, на омонівських кийках мітингує Україна без вождів і без ЦеКа...»	175

РОЗДІЛ ІІІ.

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРНІТЕТУ: КАТАЛІЗАТОР РОЗВАЛУ СРСР (БЕРЕЗЕНЬ 1990 — СЕРПЕНЬ 1991 РОКІВ)

1. Вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів УРСР: новий розклад політичних сил	199
---	-----

2. Парламентська опозиція: фактор національного державотворення	216
3. «Іконоборчий» рух доби перебудови: війна символів — війна не символічна.....	243
4. Формування багатопартійної системи: одна добре, дві — краще... а три?.....	251
5. Криза в КПУ: анатомія падіння з п'єдесталу	280
6. Загострення політичної конфронтації у республіці: атака опозиції та контрнаступ консерваторів (вересень 1990 р. — грудень 1990 р. ..	297
7. Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень — серпень 1991 р.)	321
Висновки	338
Витяги з інтерв'ю Данила Яневського для проєкту «ТАЄМНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ»	345
ДОКУМЕНТИ	387